

ПЕРСПЕКТИВИ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА В ХХІ СТОЛІТТІ

Нікітіна Фіонілла Олексіївна,

д-р філол. наук, проф.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Статтю присвячено історії формування та становлення порівняльно-історичного мовознавства, а також окресленню можливих шляхів його розвитку у ХХІ столітті.

Ключові слова: порівняльно-історичне мовознавство, компаративістика, лінгвістична типологія.

У 2008 р. виповнилося 200 років публікації книги Ф. фон Шлегеля "Von der Sprache und Weisheit der Indier" ("Про мову та мудрість індійців"). Відтак, 1808 р. можна вважати початком порівняльно-історичного мовознавства. Німецькі словники та біографічні посібники називають Ф. Шлегеля першопрохідцем, або зачинателем порівняльно-історичного мовознавства. Слід зазначити, що ані в українській, ані в російській мові немає абсолютно адекватного перекладу німецького Wegbereiter (буквально: "той, хто готує шлях"). Як свідчать довідники, зокрема Deutsches Schriftstellerlexicon (1962, Weimar), поетичні твори Шлегеля були забуті, філософсько-естетичні праці залишилися лише в історії літератури, а він сам нині вважається засновником санскритології (індології) і зачинателем порівняльно-історичного мовознавства.

Про здобутки порівняльно-історичного мовознавства від Фр. Шлегеля, Ф. Боппа, Р. Раска, Я.Г. Грімма до наших днів було написано багато в різних країнах. Навіть для короткого викладу здобутків цього напрямку та для характеристики різноманітних розгалужень компаративістики знадобилося б багато часу. Можна констатувати, що порівняльно-історичне мовознавство варто уподібнити до сильного дерева з міцним корінням та широко розпростертою кроною; адже в його лоні була виплекана лінгвістична типологія, став науковим етимологічний аналіз, виникла ларингальна теорія, ностратична теорія, розширилися та зміцніли зв'язки мовознавства з іншими науками, зокрема не лише з історією та археологією (традиційні зв'язки), але з "нетрадиційними" – біологією, психологією, рядом медичних наук, з математикою та теорією інформації.

Упродовж усього ХХ ст. порівняльно-історичне мовознавство (як можна констатувати без перебільшень) стало пануючим напрямом у мовознавстві. Про це свідчать статті у найпопулярніших на той час довідниках. Так, в Petit Larousse 1894 р. лінгвістика позначається так: linguistique – science comparative des langues. У російському енциклопедичному словнику Павлинка 1905 р. знаходимо таке визначення: "Лингвистика – наука о языке и наречиях: в более тесном смысле – наука сравнительного и общего языкознания, занимается параллельным исследованием разных языков в этимологическом и синтаксическом отношении, а также самого значения слов. Она создана трудами Гримма, Гумбольдта, М. Мюллера и др. и служит вспомогательным средством в исторических исследованиях" (СПБ, 1905, с. 1138).

Таким чином, у той час ставився знак рівності між лінгвістикою й порівняльно-історичним мовознавством, останнє ж базувалося переважно (в більшості випадків навіть виключно) на дослідженні та діяхронічному зіставленні мов індоєвропейсь-

кої мовної сім'ї. Звідси і друге "рівняння": порівняльно-історичне мовознавство = індоєвропейстика. Відтак ядром лінгвістики, її суттю вважалася індоєвропейстика.

Як звуження об'єкта дослідження і один із найбільших недоліків мовознавства XIX ст. в Європі така концепція засуджувалася різними європейськими мовознавцями. Однак сама індоєвропейстика мала вагомий досягнення. Серед найпродуктивніших здобутків того часу можна назвати "звукові закони", виявлені німецькими компаративістами. Вони зміцнили підґрунтя порівняльно-історичної фонетики індоєвропейських мов. До здобутків компаративістики позаминулого століття слід додати й висунути у другій половині XIX ст. Ф. де Соссюром ларингальну гіпотезу, яка в XX ст. перетворилася на теорію (з її різним трактуванням у різних лінгвістів).

А соціологічний і психологічний напрямки виникли не спонтанно, не на порожньому місті, а в "тілі" порівняльно-історичного мовознавства. Адже найвидатніший лінгвосоціолог минулого А. Мейє був послідовним індоєвропейцем (про що зокрема свідчить низка його монографій, присвячених окремим індоєвропейським мовам). Вишкіл порівняльно-історичного мовознавства пройшли й засновники психологічного напрямку.

Двадцяті і тридцяті роки XX ст. характеризуються підтвердженням ларингальної гіпотези. Ф. де Соссюра – Меллера значною мірою завдяки дешифрованню та аналізу прадавніх хетських текстів (Є. Курилович).

Найбільшим здобутком порівняльно-історичного мовознавства є те, що воно навчило дослідників не лише накопичувати мовні факти та реєструвати їх, а ретельно й логічно аналізувати. При цьому не завжди ревелюційним стає зіставлення кількох мов, іноді вистачає глибокого аналізу однієї мови. Саме так зробив Ф. де Соссюр, зіставивши окремі дієслівні форми давньогрецької мови, при цьому він віднайшов "механізм" утворення індоєвропейських довгих голосних і прадавніх ларингалів, що й поклало початок ларингальній теорії.

Автору цих рядків поталанило бути присутньою на першій в СРСР конференції з питань структурної та прикладної лінгвістики, де точилася дискусія про пошуки головного напрямку у радянському (тоді) мовознавстві. Дехто вважав, що нові пошуки можуть відкинути "старий" порівняльно-історичний підхід до аналізу мовних явищ. Прибічники компаративізму, навіть вітаючи нові маршрути досліджень, побоювалися, щоб "структуралісти-соссюріанці" не перетворилися на нових очільників вітчизняного мовознавства замість розкритикованих та скинутих з "престолу" ще 10 років тому агресивно-нахабних марристів. У той час в середині 20 століття відбувалися певні затримки з одержанням нової наукової інформації з інших країн, але все ж недовзі вітчизняні мовознавці дізналися, що в Сполучених Штатах дескриптивізм добре уживається з компаративізмом. Це підтверджено працями Дж. Грінберга, Гаммериха, Хенігсвальда та ін. Джозеф Грінберг у праці "Essays in Linguistics" зробив спробу застосувати в теоретичному мовознавстві (при описі мови як системи) математичну теорію множин. Хенігсвальд ґрунтовно зайнявся мовним моделюванням, розробивши оригінальні моделі заміщень, що дозволило реконструювати певні проміжні мовні факти, які своєчасно не були писемно засвідчені (наприклад, в давньоанглійській або давньофранцузькій мові). Праця Хенігсвальда "Language change and linguistic Reconstruction", безперечно належить до компаративних досліджень.

Чи є майбутнє в порівняльно-історичного мовознавства, чи має воно перспективи у XXI столітті? Дехто вважає, що воно справу свою зробило, головним чином, що створило індоєвропеїстику з її великою історичних граматик та етимологічних словників (і для живих, і для мертвих мов, і навіть для реконструкції праіндоєвропейської). Ще в 60-ті роки минулого століття Енвер Ахмедович Макаєв висловив думку, що нові сили до компаративістики може влити знайдення досі невідомої (мабуть, мертвої) індоєвропейської мови, як це сталося в першій половині 20 століття після знайдення та дешифрування хетських та тохарських давніх написів. До речі, такої ж думки, як Е.А. Макаєв, дотримувався і А.О. Білецький, про що він у свій час говорив у приватних бесідах. Дійсно, якби така знахідка з'явилася, ми могли б дізнатися багато нового про лексику і граматику, могли б робити нові зіставлення і припущення. Однак і ця знахідка навряд чи дозволила би докорінно змінити реконструкцію рис промови. Адже етимологічний словник індоєвропейських мов, укладений спочатку Алоїсом Вальде (пізніше він виходив під двома прізвищами – А. Вальде і Ю. Покорни, а згодом (у 1974 р.) був відредагований Юліусом Покорни "Etymologisches indogermanisches Wörterbuch") свідчить про значну лексичну розбіжність між спорідненими мовами навіть у давнину. Така розбіжність (лексична) зустрічається і серед так званих базових слів, які вважалися характерними для індоєвропейських мов; словник налічує багато різномовних синонімів зокрема для позначення частин людського тіла. Деякі компаративісти, розглядаючи таке розмаїття синонімів (особливо серед іменників та дієслів), вважали за доцільне висунути тезу про те, що індоєвропейською може вважатися мова, яка має лише подібні до інших мов родини форми дієслова "бути". Таку думку (принаймні усно) висловлював також А.О. Білецький.

Чи є майбутнє у порівняльно-історичного мовознавства? Чи може бути перспективним метод, якому виповнилося 200 років?

Іноді лінгвістам докоряють, що вони сліднують за тими науками, в яких відмічається певний прогрес – у XIX ст. за природничими науками, у XX ст. за математикою і кібернетикою. Але якщо під таким наслідуванням розуміють намагання мовознавців досліджувати свій матеріал ретельно, старанно та доброякісно, то в такому буцім-то "уподібненні" немає нічого небажаного. Адже найбільшим здобутком порівняльно-історичного мовознавства є те, що воно навчало дослідників ретельному та логічному аналізу.

Що залишається компаративістам (особливо індоєвропеїстам) крім віднайдення ще не досліджених прадавніх мов? Відповідь, на нашу думку, одна – аналіз уже зареєстрованих мовних фактів, які або не знайшли задовільного професійного тлумачення, або отримали різні варіанти пояснення (як це відбувається ще й досі в межах ларингальної теорії). Чекає на продовження аналіз особливостей початку індоєвропейського слова, можливо, з урахуванням особливостей прадавньої акцентології. Навіть історія такої доволі дослідженої мови, як латина, має певні загадки. Чому, наприклад, з'явився сильний наголос на початковому складі слова, який деформував його первинний протолатинський вигляд? Загадковим залишається також походження різних варіантів початку слова в давньогрецькій мові. Корисним може виявитися зіставлення мов або мовних груп, яке не робилося раніше, оскільки традиційно вважали, що носії цих мов надто давно були відокремлені територіально. А.В. Десницька, досліджуючи історію албан-

ської мови, зробила таку спробу, зіставивши албанські лексеми з германськими (давньонімецькими, готськими) і віднайшла в них цікаву лексико-семантичну тотожність. Нове світло на визначення фонетичного статусу ларингальних може пролити ретельне дослідження германської (переважно німецької) лексики, в давній період на початку слова спірант S сполучався з сонантами e, r.

Ретельний перегляд здобутків компаративістики може бути корисним також для ностратичної теорії або відкриваючи нові можливості для зіставлення подібних форм, або, навпаки, відкидаючи некоректно віднайдені раніше уподібнення.

Це лише короткий перелік того, на що здатне порівняльно-історичне мовознавство в наш час. В усякому разі воно не є реліктовим напрямом у сучасній лінгвістиці, а має можливості для подальшого існування та розвитку.

Статья посвящена истории формирования и становления сравнительно-исторического языкознания, а также проблемам возможных путей его развития в XXI веке.

Ключевые слова: *сравнительно-историческое языкознание, компаративистика, лингвистическая типология.*

The article is devoted to the history of comparative linguistics' formation and possible ways of its development in the XXI century.

Key words: *comparative linguistics, linguistic typology.*